

מורשת הגר"א בגליציה במאה הי"ט

ד"ר אליעזר יהודה בראדט

מטרת המחקר

במחקר זה אבקש לבחון את מורשתו של ר' אליהו בן שלמה זלמן (1720-1797) הידוע בשם 'הגאון מווילנא' או 'הגר"א' (לקמן הגר"א) במדינת גליציה. אשתדל לבדוק את ההתקבלות של דברי הגר"א ויחס החכמים, המשכילים וגם המון העם אליו, בחייו, ומיד לאחר מכן במהלך המאה הי"ט.

רקע היסטורי

הגר"א היה מן הדמויות המפורסמות ביותר בהיסטוריה שלנו. הוא מפורסם בשל כמה וכמה סיבות, בין השאר מחמת הידע שלו וכח החידוש שלו בכל תחום ותחום. בנו ותלמידו ר' אברהם העיד על הידע של אביו בהקדמה לחיבורו 'שנות אליהו' על סדר זרעים:

למד מקרא ומשנה הלכות ואגדות ספרא וספר תלמוד בבלי וירושלמי ותוספות וכל הבריות עד שהיה משנתו סדורה בפיו על כל קוץ וקוץ תלי תלים הלכות סדורות על סדר המקרא. ונתן נפשו על כל דקדוק ודקדוק ממאמרי רז"ל... הגיה לסור טעות הדפוס והסופרים שנפלו בספרא וספרי ותוספות פירקא דר' אליעזר וירוש' תלמוד בבלי וסדר עולם... נפתחו אליו כל שערי בינה להבין ולהשכיל כל בני ישראל דברי הזוהר והתיקונים וס"ד ור"מ וס"י והיכלות וסתרי תורה. מעשה בראשית ומעשה מרכבה...".

גם העובדה שהוא השאיר כתבים בכל תחום ותחום המוזכר ברשימתו של ר' אברהם מראה שהאמת כדבריו. לאחרונה פרסם ישעיה וינוגרד ביבליוגרפיה מוערת של פרסומיו וכל דבר שקשור אליו בשם 'אוצר ספרי הגר"א', ומספר הפריטים שם מגיע לאלפים.

מצב המחקר

הגר"א זכה לטיפול במחקר במאמרים שונים ואפילו ספרים שלימים נכתבו עליו וכל אחד עוזר להבין את דמותו מכל מיני בחינות. אמנם כבר העיר ישראל תא שמע בזמנו על חסרון מסויים: מגבלות אלו העיקר תמיד על מחקר מדעי ענייני בדבר מקומו של הגר"א בעולם הרבני שעל ספה של התקופה המודרנית. את מקומו של מחקר חיוני זה תפס המחקר ההיסטורי הכללי בדבר יחסו של הגר"א אל החסידות, אל הקבלה אל ארץ ישראל ואל רעיונות משיחיים שרווחו בזמנו, ומקומו בסבך חיי החברה המסוכסכים בוילנה של זמנו. והעיקר עדיין חסר מן הספר... כדי להציג את מקומו ואת מעמדו של הגר"א בעולם הרבני... זקוקים אנו לתיאורים מקדימים על... מפעלם הספרותי ותרומתם של גדולי תורה מרכזיים אחרים בתקופה ההיא...".

תא שמע מזכיר שם בין השאר שלא טיפלו מספיק במחקר באנשים בני זמנו של הגר"א, כמו הפני יהושע, שאגת אריה, נודע ביהודה והקצות החושן. מאז שפרסם תא שמע את דבריו נעשתה התקדמות ועבודה חשובה בעולם המחקר על דרכי הלימוד של אנשים אלה ועל עוד אנשים חשובים מאותה תקופה. אבל עדיין לא נעשתה מספיק עבודה המוקדשת באופן ספציפי לדרך הלימוד של הגר"א ובפרט להשוואה בינו לבין אחרונים אחרים בני זמנו.

שאלה אחרת שהטריד חוקרים שונים בקשר לגר"א היא איך בדיוק הוא זכה לפרסום כזה, עד שנחשב כל כך גדול אצל כל אחד ואחד. וכבר כתב מאמר ארוך על זה לפני שנים רבות חיים הלל בן ששון, גם עמנואל אטקס עסק בזה בספרו "יחיד בדורו", וגם פר' שאול שטמפר עסק בזה בכמה ממאמריו, ולאחרונה אפילו פר' אלי

שטרן דן בזה בספרו עליו בשם *The Genius*. כולם העלו מהלכים מעניינים שונים בזה, אבל עדיין נראה שיש להעמיק ולדון ולנתח בזה יותר.

שיטת המחקר

במחקר זה המטרה היא לחקר את התקבלות דברי הגר"א ואת היחס אליו באיזור מסויים - מדינת גליציה.

1. לבדוק את היחס אליו בחייו:

בחייו מצאנו את חכמי הקלויז של ברודי, שהיו ביחד עם הגר"א בפולמוס שלו כנגד החסידים. וגם מצאנו בסידור האריז"ל, שנדפס בזאלקווא בשנת תקמ"א שר' מרדכי זאב אב"ד דלבווב כותב בהסכמה שלו: "בדבר הדפסת סידור האריז"ל אשר כבר החלו לעשות מדפסיי דק"ק זאלקווי... אשר לפני כמה שנים עם הסכמות... והגאון החסיד מוהר"ר אלי' מק"ק ווילנא...". בשלב זה אבדוק איך חכמי הקלויז 'שמעו' עליו בחייו. יש לשים אצבע על דמות אחת, והוא ר' יחזקאל פייבול בעל הספר המפורסם 'תולדות אדם' על ר' זלמן מוולאזין, אחד מן התלמידים הגדולים של הגר"א שגם הכיר את הגר"א באופן אישי. חכם זה היה בגליציה כמה פעמים וגם הכיר חכמי הקלויז וקיבל הסכמות מהם על ספר אחד שלו. וגם (קצת מאוחר) היה לו קשר אישי עם ר' אפרים זלמן מרגליות, חכם מעיר ברודי, שנים רבות. ויש עוד חכמים שיש לבדוק אם דרכם שמעו חכמי הקלויז על הגר"א.

2. לחפש קשרים בין אנשים בגליציה ואנשים הקשורים לגר"א:

אחר פטירת הגר"א יש למצוא קשר בין חכמים בגליציה וחכמים שהכיר הגר"א כמו אחד שזכה שהיה מרואי פני הגר"א וגם פרסם כמה ספרים - ר' פנחס מפאלאצק חכם זה גם היה בעיר ברודי ולבווב לזמן מסויים, והכיר חכמים שונים בין השאר, הישועות יעקב, ר' אפרים זלמן מרגליות ור' אליעזר לנדא. גם אצל ר' וואלף בער שיף חכם מגליציה, מצאנו שהוא כותב בספרו 'מנחת זכרון': "עוד נזכרתי זה יותר משלשים שנה באשר החלפתי אגרות הרבה ברצוא ושוב עם זרע קודש בני הגאון האמתי שר התורה והעבודה הקדושה מ' אלי' מוויילנא זצלה"ה נ"ע עה"ש וביחוד הרבה מאוד עם בנו הרב הגדול השלם הצדיק מוהר"ר אברהם זצלה"ה...". וכן מצינו שר' אפרים זלמן מרגליות המוזכר לעיל, היה בקשר עם נכדו ותלמידו של הגר"א ר' יעקב משה מסלונים כמה פעמים.

גם יש לציין שחתן של ר' אפרים זלמן מרגליות, ר' חיים פרנס, אחר מיתת אשתו הראשונה, בתו של ר' אפרים זלמן, הלך לגור בעיר ווילנא, ושם נעשה לאחד מן העסקנים. כל הזמן היה בקשר עם חמיו ר' אפרים זלמן מרגליות.

3. אנשי גליציה וההתעסקות בהדפסת ספריו:

לא רק שהיה קשר בין אנשים שונים מ'חוג הגר"א' וחכמי גליציה אלא גם שהיה להם חלק בהדפסת דבריו. למשל אחד מן החיבורים הראשונים של הגר"א שנדפס הוא החיבור 'שנות אליהו' על משניות שנדפס לראשונה בלמברג תקנ"ט ובהקדמה של חתן של הגר"א מצאנו שהוא כותב: "עד אשר באתי לפה ק"ק לבוב עיר הגדולה והבירה ומצאתי לי קצת סמיכה כאשר עשו רבים פ"ה אשר בבית מדרשו של ה"ה הרב החרף המפורסם מוהר"ר אליעזר סג"ל לנדא מאד מאד התאמץ עם תלמידיו בהגהות חיבור הקדוש הזה...". ר' אליעזר לנדא היה אחד מן החשובים מזמנו בגליציה ובסוף ימיו היה רב של העיר הגדולה ברודי [על חיבור זה ראה וינגרד, עמ' 37-38]. יש לציין גם להסכמות של חכמים שונים מגליציה על חיבור 'שנות אליהו'. וזה לא החיבור היחיד שמצאנו כך. גם חיבורו של הגר"א 'טהרת הקודש' שהוא פירושו על תוספתא טהרות, נדפס בזולקווא תקס"ד וכולל בין השאר כמה הסכמות מחכמים שונים מגליציה כמו הישועות יעקב ועוד [על חיבור זה ראה וינגרד, עמ' 55].

גם לענין הגהות הגר"א שנדפסו בוניה תקס"ו מצינו שר' וואלף בער שיף חכם מגליציה שמוזכר לעיל העיד על כך שהוא היה מעורב בהדפסה: "וזה הי' זמן מעט טרם נדפסו הגהות הגאון האמתי הנזכר זצללה"ה... וזכרה לי אלוך לטובה כי עפ"י עצתי אשר יעצתי את האדון המדפיס אנטן פון שמיד ועפ"י הרבה יגיעות אשר יגעתי להשיגם נדפסו...". וכן הוא מביא הגהות אלו בדבריו לפעמים [מנחת זכרון, עמ' 78 ומביא הגהות הגר"א כמה מקומות בספרו ודן בהם, דף לא ע"א, ועמ' 72]. גם יש לציין להסכמות הישועות יעקב מלבוך על הגהות אלה.

4. עסק בתורת הגר"א בספרים שונים של חכמי גליציה:

חכמים שונים מגליציה עסקו לא רק בהדפסת דבריו של הגר"א או במתן הסכמות לספריו, אלא מצאנו שגם עסקו בדבריו. כבר ר' יעקב לנדא, בנו של הנודע ביהודה, אחת מן הדמויות החשובות בעיר ברודי, עסק בדבריו בלימוד עם ידידו הגדול ר' אפרים זלמן מרגליות והדיונים שלהם נשארו בכמה תשובות שו"ת בית אפרים של ר' אפרים זלמן. בפרק זה אבדוק את הנושאים הללו, שחלקם מאוד חשוב ובעל השפעה גדולה עד ימינו.

מצאנו גם שתלמידו של ר' אפרים זלמן מרגליות, ר' שמרי' שמעריעל אב"ד הרימלוב דן רבות בדברי הגר"א בספרו עיון תפילה. וכמו כן אפשר לראות רבות אצל החיבורים השונים של המהר"ץ חיות, דיונים בדברי הגר"א והשפעת דבריו עליו. גם ר' יוסף שאול נתנזון בעל ה'שואל ומשיב' וגיסו ר' מרדכי זאב איטנגא בחיבורם 'מגן גבורים' על שלחן ערוך אורח חיים דנים רבות בדברי הגר"א, ולפעמים אפילו קוראים לו "הגאון התנא האלקי".

5. התנגדות למהלך הלימוד של בית מדרש של הגר"א:

אמנם אבדוק גם כן אם היו כאלה שהתנגדו לגר"א. אנו יודעים שר' שלמה קלוגר מבורדי, כתב על ספר משכנות יעקב שנכתב על ידי תלמיד הגדול של הגר"א, ר' חיים מוולוז'ין דברים חריפים שמזה לומדים שלא כולם בגליציה קיבלו את דרכו של הגר"א:

"ואל ישגיח רו"מ בספר משכנות יעקב שכתב להיתר כי כל הספר הזה אין נוח לי כי הרב הנ"ל בחר לו דרך להכריע בין הראשונים ולהכניס ראשו ביניהם ולא כן דרך הישר ודרך חכמי זמנינו ומאשר היה לפנינו כי חלילה להכניס עצמינו בין הראשונים רק בדבר חדש אשר לא דברו הראשונים בזה הרשות נתונה לתלמידים כחכמי זמנינו לומר דעתם".

כוונת הרב קלוגר היא כנראה כנגד המסורת של הגר"א שר' חיים וולוז'ין כתב בשמו: "וכבר הוזהרתי בזה מפי מו"ר גאון קדוש ישראל רבינו הגדול החסיד מ' אלי' נ"ע מוולנא שלא לישא פנים בהוראה. אף להכרעת רבותינו בעלי השו"ע".

ר' שלמה קלוגר איננו החכם מגליציה היחיד שכתב כנגד הגר"א; גם ר' יצחק אייזיק ספרין מקומרנא כתב חיבור שמוקדש כנגד פירושו של הגר"א על ירושלמי שקלים. חיבור זה זכה לטיפול במחקר לאחרונה ע"י יעקב מאיר.

6. הגר"א והשכלה

הגר"א היה גם דמות חשובה למשכילים בכלל ולמשכילי גליציה בפרט. למשל ר' יצחק בער לעווינזאהן, שכתב את ספרו הגדול 'תעודה בישראל' ושהה כמה שנים בברודי בזמן כתיבתו, מזכיר את הגר"א כמה פעמים בין אילו שהיו בעד לימוד דקדוק ושאר חכמות. וכן מצאנו שהמשכיל מלבוך ר' זכריה יאללעש, מזכיר את הגר"א בכבוד גדול כמה פעמים בספרו, ואפילו מגין עליו בפולמוס שלו ר' יוסף שאול נתנזון בעל ה'שואל ומשיב' וגיסו ר' מרדכי זאב איטנגא.

עוד חיבור שבעזרתו אבדוק את התקבלות הנהגות הגר"א וכדומה הוא החיבור הסטירי 'הקונדס', שנדפס בוויילנא בשנת 1824. החיבור מתאר רבים ממנהגי וילנא של אותה תקופה באמצעות "הלכות" המיועדות לקונדס של העיר. "הקונדס" הוא טיפוס וולגרי ואקסצנטרי, שכל עיירה בישראל התברכה בדרך כלל באחד כמוהו, ובחיבור זה מתוארים בדרך הפרזה מעשיו של אותו ברנש. לדעת מרדכי זלקין, החיבור נכתב על יד אברהם יצחק לנדא, בן העיר ברודי שהתחתן בוויילנא והתגורר בה עד גירושיו, אז חזר לברודי. כנקמה בוויילנא כתב את החיבור.

פרקי העבודה

- א. יחס אליו בחייו.
- ב. השפעת דבריו: לבדוק הציטוטים מדבריו, בעל פה ובכתב, איזה ספרים היה להם, ואיזה ספרים נדפסו בבתי הדפוס בגליציה.
- ג. קבלת ההנהגות שלו בפסק, או דרכו במהלך הלימוד והתנגדות אליה.
- ד. קשרים אישיים עם תלמידים או עם אנשים אחרים.
- ה. יחסם של משכילי גליציה אליו.
- ו. יחסו של "המון עם" אליו.

רשימה ביבליוגרפית

- אטקס, עמנואל, יחיד בדורו הגאון מוויילנא דמות ודימוי, ירושלים תשמ"ח
- איטנגא, ר' מרדכי זאב, נתנזון ר' יוסף שאול, מגן גבורים, זאלקווא תקצ"ח
- אליאך, דב, הגאון, א-ג, ירושלים תשס"ב
- ברומברג, אברהם, מגדולי התורה והחסידות, ר' יוסף שאול נתנזון, ירושלים תשמ"ב
- גולדראט, א"י, 'על הספר חיי אדם ומחברו', ספר מרגליות, בעריכת: יצחק רפאל, ירושלים תשל"ג, עמ' רנה-רעח
- געלדצעהלער, ר' יהושע, קדשי יהושע, ה, ירושלים תשנ"ט, עמ' א'תשנח-א' תשנ"ט
- גפני, חנן, פשוטה של משנה, עיונים בחקר ספרות חז"ל בעת החדשה, תל-אביב תשס"א
- גרטנר, חיים, הרב והעיר הגדולה, הרבנית בגליציה ומפגשה עם המודרנה, 1815-1867, ירושלים תשע"ג
- דינסטאג, ישראל יעקב, רבינו אליהו מוויילנא: רשימה ביבליוגרפית, ניו יורק תש"ט
- הרימלוב, ר' שמרי', עיון תפלה לבוב תרט
- וילנסקי, מרדכי, חסידים ומתנגדים, א-ב, ירושלים תש"ן
- וינוגרד, ישעיהו, אוצר ספרי הגר"א, ירושלים תשס"ג
- וונדר, וונדר, אנציקלופדיה לחכמי גליציה, א-ו, ירושלים תשל"ח-תשס"ה

חלמיש, משה, ריבלין, יוסף ושוח"ט רפאל, עורכים, הגר"א ובית מדרשו, רמת גן תשס"ג
יאללעש, זכריה, התורה והחכמה, ווילנא תרע"ג
יצקן, שמואל, רבנו אליהו מוילנא, חייו זמנו, קורתיו ומפעליו, ווארשא תר"ס
כהנא, מעוז, מהנודע ביהודה לחתם סופר הלכה והגות לנוכח אתגרי הזמן, ירושלים תשע"ו
לונסקי, חיים, גאונים און גדולים פון נאענטן עבר, ווילנא תרצ"א
ליברמן, חיים, אהל רחל, א, ניו יורק תש"ם, עמ' 471-472
לנדוי, בצלאל, הגאון החסיד מוילנא, ירושלים תשל"ח
לעווין, יהושע ר', עליות אליהו, ווילנא תרנ"ב
לעוויןזאן, יצחק בער, תעודה בישראל, ווילנא תקפ"ח
מאיר, מרדכי, הרב אברהם דאנציג כתביו והכתבים שבאו בעקבותיהם, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך
באוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תש"ס
הנ"ל, 'תפילת זכה', כנישתא ב (תשס"ג), עמ' קיט-קלח
מורגנשטרן, אריה, הגאון מוויילנה והשפעתו ההיסטורית על תהליך הגאולה, ירושלים תשע"ח
מרגליות, ר' אפרים זלמן, שו"ת בית אפרים, לבוב תקע"ח
פין, שמואל, קריה נאמנה, ווילנה תרע"ה
פנקובר, יצחק, 'מנהג ומסורה "זכר עמלק" בחמש או בשש נקודות', עיוני מקרא ופרשנות, ד (תשנ"ז)
צינוביץ, משה, אישים וקהילות, תל-אביב תש"ן
קמנצקי, ר' דוד, תורת הגר"א, ירושלים תשע"ח
הנ"ל, 'ספר מעשה רב', ישורון, כא, ירושלים תשס"ט, עמ' תשע"ד-תתלט
קרויזר, יששכר דוב ר', המאור הגדול, א-ב, ירושלים תשס"ד
קרומביין אליקים ר', 'אל המקור לדרכו של הגר"א בביאורו לשלחן ערוך, מעשה חושב, א (תשע"ו), עמ'
209-226
רעדיש, ר' קלמן, מגנזי הגר"א ובית מדרשו, לייקווד תשנ"ט
שוח"ט רפאל, עולם נסתר בממדי הזמן, תורת הגאולה של הגר"א מוויילנה מקורתיה והשפעתה לדורות, רמת
גן תשס"ח
שטיינשניידר, הלל נח, עיר ווילנא, א, ווילנא תר"ס
שטמפפר, שאול, הישיבה הליטאית בהוותה, ירושלים תשס"ה
שישא, אברהם, 'סדר הדפסתם של ביאור הגר"א על שו"ע או"ח, יו"ד, אהע"ז ובעיותיו', ישורון ה (תשנ"ט),
עמ' תרע"ח-תרצ"ה

שפיגל יעקב, עמודים בתולדות הספר העברי, הגהות ומגיהים, רמת גן תשס"ה (מהדורה שנייה)
תא-שמע י"מ עיונים בספרות הרבנית בימי הבינים, ד, ירושלים תש"ע

Cohen, Israel, *Vilna*, Philadelphia 1943

Fishman, David, *Russia's First Modern Jews: The Jews of Shklov*, New York University 1995

Harris, Jay, *How Do We Know This? Midrash and the Fragmentation of Modern Judaism*, Albany: State University of New York Press, 1995, pp. 234-239

Harris, Jay, Rabbinic Literature after the death of the Gaon, *The Gaon of Vilna and the Annals of Jewish Literature*, compl. Izraelis Lempertas and ed. Larisa Lempertiené, Vilnius: Vilnius University Publishing House 1998, pp.88-95.

Krakowski, Eliyahu, 'Review Essay: Between the Genius and the Gaon- Lost in Translation', *Hakirah* 16 (2013), pp. 153-175

Kamenetsky, Rabbi Nosson, *Making of A Godol*, Jerusalem 2002, pp.655-658

Lamm, Norman, *Torah for Torah's Sake*, New York 1989

Lempertas, Izraelis, & Lempertiené, Larisa, *The Gaon of Vilna and the Annals of Jewish Literature*, Vilnius: Vilnius University Publishing House 1998

Levisohn, Joshua, *The Early Vilna Haskalah and the Search for a Modern Jewish Identity* (PhD, Harvard, 1999)

Nadler, Allan, *The Faith of the Mithnagdim: Rabbinic Responses to Hasidic Rapture*, Baltimore 1997

Perl, Gil, *The Pillar of Volozhin: Rabbi Naftali Zvi Yehuda Berlin and the World of Nineteenth-Century Lithuanian Scholarship*, Boston: Academic studies Press 2013

Schiffman, Lawrence, The Vilna Gaon's Methods for the Textual Criticism of Rabbinic Literature, *The Gaon of Vilna and the Annals of Jewish Literature*, compl. Izraelis Lempertas and ed. Larisa Lempertiené, Vilnius: Vilnius University Publishing House 1998, pp. 116-127

Schocet, Elijah, *The Hasidic Movement and the Gaon of Vilna*, New Jersey 1994

Schreiner, Stefan, The Vilner Gaon as a Biblical Scholar (A Reappraisal), *The Gaon of Vilna and the Annals of Jewish Literature*, compl. Izraelis Lempertas and ed. Larisa Lempertiené, Vilnius: Vilnius University Publishing House 1998, pp.128-136

Soloveitchik, Haym, "Rupture and Reconstruction: The Transformation of Contemporary Orthodoxy, *Tradition* 28; 4 (Summer 1994), pp. 111-112

Stampfer, Shaul, *Families Rabbis and Education*, Oxford 2010, pp. 324-341

Stanislawski, Michael, *Tsar Nicholas I and the Jews: The Transformation of Jewish Society in Russia, 1825-1855*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1983

Stern, Eliyahu, *The Genius: Elijah of Vilna and the Making of Modern Judaism*, New Haven: Yale University Press, 2013

Weinstock, Neil, *From Maimonides to Microsoft: The Jewish law of Copyright since the Birth of Print*, Oxford 2016